

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ЗА ОПИСОМ „ПОЛОНІЇ” ШИМОНА СТАРОВОЛЬСЬКОГО (1632)

У статті подано авторський переклад повного тексту опису Української землі у творі Ш. Старовольського «Полонія». Шимон Старовольський уславився як вчений-енциклопедист, автор 70 творів. Він був однією з найвидатніших постатей свого покоління в Речі Посполитій.

Не секрет, що історична географія України досі залишається слабким місцем вітчизняної історичної науки. І, природно, від цього особливо потерпають дослідження більш віддалених періодів історії. Нерідко, через відсутність географічної „рамки” подія „провисає” (якщо не у часі, то у просторі). Чимало дослідників вибирають „легкий шлях” – просто відтворюють назви топонімів, які зустрілись у джерелі, залишаючи розбиратись «охочішому», де вони знаходяться та як зараз звуться. Питання, як самі історичні герої моделювали простір, що знали про власні та сусідні землі, або обходиться, або подається украй спрощено (приміром, хаос у слововжитку терміну „Україна” не зауважує хіба убогий).

Відтак, публікація підставових „нараційних джерел” вітчизняної історичної географії залишається певним боргом (або радше можливістю демонстрації корисності) академічної спільноти перед Цехом та суспільством. Наразі пропоную власний переклад з латинської одного з таких джерел – „*Polonia*” (Келн-„Колонья”, 1632) Шимона Старовольського. Цей твір згодом перевидавався: латинські видання – Гданськ, 1652 (незначно доповнене автором); Волфенбюттель (поблизу Брунсвіка), 1656; Вроцлав, 1733-4; польський переклад – Вільно, 1765, сучасне видання – Краків, 1976). В Україні у російському перекладі публікувався лише короткий уривок про Київ та київське воєводство¹. За жанром Старовольський не став піонером, він продовжував справу Я.А.Красінського та М.Кромера, які на той час вже створили свої історико-географічні нариси про Польське

королівство, непогано знані на Заході. Свою „Полонію”, як і колись „Рицерство польське”, присвятив папі римському Урбанові VIII. Оригінальною рисою путівника була його увага до пам’яток архітектури та мистецтва, що проявлялася при описі міст та земель.

Гадаю, не зайвим буде трохи зупинитись на біографії цього не широко відомого річпосполитського інтелектуала. *Шимон Старовольський* (бл.1588 – б.ІV.1656) народився, вірогідно, на Волині (вужче – тогочасне брестське воєводство, під м. Пружани, нині Білорусь), в родині зубожілих бояр (5-й син). Навчався в Замості, Кракові. Молодість провів при магнатських дворах. Із княжичами з дому Острозьких здійснив у 1609-1611 рр. мандрівку Західною Європою. Після навчання в Краківській академії був, між іншим, секретарем та історіографом Я.К.Ходкевича (1620) та автором погребової промови на його честь („Oratio in obitum ... Caroli Chodkievici”. Краків, 1622). Був поцінований як вихователь магнатських синів, подорожував із ними (Сапегі, Потоцькі, Конецьпольські) ще тричі по Європі (Нідерланди, Німеччина, Франція, Італія). Священницький сан прийняв 1639 р., був пов’язаний з двором краківських єпископів (Я.Задзіка, пізніше П.Генбіцького). 1652 р. відвідав Рим. На схилку життя став краківським капітульним каноніком.

Старовольський уславився як вчений-енциклопедист („польський Варон”, автор 70 творів, близько 10.000 сторінок тексту), одна з найвидатніших постатей свого покоління в Речі Посполитій. У царині історії відомий як автор „Страви історичної” („Penu hisoricum”. Венеція, 1620) – латиномовного порадики для бажаючих вивчати історичні твори, іноді званого першим в Польському королівстві, нарису з методології історії. Його перу також належать „Письменників польських (чудова) сотня” („Scriptorum polonicorum Hecatontas”. Франкфурт-на-Майні, 1625; 2-е вид.: Венеція, 1627; сучасне видання у польському перекладі Є.Старнавського під назвою „Setnik pisarzów polskich”. Краків, 1970), доповнений пов’язаним з ним твором про ораторів з Речі Посполитої „Славні оратори Сарматії” („De claris oratoribus Sarmatiae”. Флоренція, 1628) – першою біографічною та бібліографічною працею про річпосполитських вчених (її іноді звать предтечею знаного „PSB” – „Польського

словника біографічного”). Старовольський є також автором праць з історії церкви: „Життя краківських єпископів” („Vitae antistitum Cracoviensium”, 1655 – текст важливий для історії краківської діоцезії, а також „Короткий виклад рішень” („Eritome concilioium...”. Рим, 1653) – посібник з історії церкви перших століть християнства. Неперехідне значення для науки мала також праця „Пам’ятник сарматів” („Monumenta Sarmatarum”, 1655), що містить близько 1900 надписів надгробних з теренів цілої Речі Посполитої.

В Україні Старовольський відомий як знавець козацької проблематики, якої прямо торкнувся ще у політичній брошурі „Побудка або рада щодо усунення Татар перекопських” („Pobudka abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich”. Краків, 1618)². Згодом у книжці „Лицарство польське” („Eques Polonus”. Венеція 1628) він присвятив запорозьким козакам окремий параграф (див. нижче перший уривок³). До популярного свого твору „Сарматські войовники” („Sarmatae bellatores”. Колонья, 1631) Старовольський включив, зокрема, й нариси про козацьких ватажків (Остафія Дашковича, Гаврила Голубка, Григорія Лободу та Петра Сагайдачного). Зрештою, на сторінках „Настанов військової справи” („Institutorum rei militaris libri VIII”. Краків, 1639; Амстердам, 1641), він докладно вписав запорожців до історії світового військового мистецтва. Є свій „козацький уривок” і в „Полонії” (розділ „Військо” („Militia”)), але наразі нас цікавитимуть інші уривки цієї праці.

Мова про розділи „Русь” та „Русь Червона”⁴. Їх перекладено за першим виданням 1632 р. Хоча, у виданні 1652 р. автор трохи змінив свій текст (додав маленький параграф про Чернігівське воєводство, яке не існувало на 1632 р. та подав деякі деталі про українських магнатів, їх містобудівні та освітньо-культурницькі ініціативи), але саме на виданні 1632 р. могло моделювати свій світ покоління, яке розпочало Козацьку революцію середини XVII ст., відтак, готуючи публікацію, я зупинився саме на первісному наративі.

Текст Старовольського яскраво сигналізує про кристалізацію модерного поділу „давньої Русі” на три етнонаціональні території – білоруську, російську та українську. В термінах автора це *Біла Русь* (території підлеглі Великому князівству Литовському),

Чорна Русь (Росія-Московія) та Червона Русь (Україна підлегла Короні Польській). Стирання межі між українськими землями, що увійшли до складу королівства до (Галичина) та після (Волинь та Наддніпрянина) Люблінської унії 1569 р. дуже виразна новація Старовольського, саме за нею Б.Хмельницьким згодом буде визначено територіальну програму-максимум (Україна-Русь – „по Віслу”) Козацької революції середини XVII ст. (зайвий раз підтверджуючи тезу про консервативну природу революцій та ідеологічне епігонство революціонерів). Взагалі „модерність” смислів та мотивів стосовних України, це те, що справді вражає в доробку річпосполитського вченого середини XVII ст. Згодом, цю наративну структуру наслідував і останній опис Речі Посполитої, з цілою Україною як її складовою – „Regni Poloniae, Magnique Ducatus Lituaniae. Omniumque regionum juri Polonico Subjectorum. Novissima Descriptio, Urbium potissimarum icones elegantissimas et delinitionem hujus Regni Geographicam oculis subjiciens” (Амстердам, 1659) *Анджея Целларія* (Cellarii)⁵ ректора гімназії в Горнані (Hornani), який, утім, скористався й з останнього „дореволюційного” (дохмельниччинового) доробку річпосполитського українознавства – мапи, виконаної Вільгельмом Гондіусом (за матеріалами Боплана).

Русь.

Поглянемо на Корони Польської найбільший⁶ Руський край підлеглий, що розлігся завдовжки від меж Покуття до прикордоння Лівонії – на 200 менших миль⁷; завширшки ж від Малопольщі до Литви в бік сходу аж до пустельних Татарських полів або Московії – на сто двадцять⁸. Поділяється на Білу Русь, що до Великого князівства Литовського відноситься та на Русь Червону, яку окремо звать Роксоланія, і [котра] до Польщі належить. Третю ж частину, за Танаїсом⁹ та витокami Борисфену¹⁰, звану Русь Чорна віддавна, віднедавна ж у просторіччі за власником Московією називають як і цілу ту імперію, куди вона не сягнула, від міста і річки Москва звать загалом Московією, яку колись Сарматією Азійською іменували. Нашу ж цьогобічну Борисфенську Русь – Сарматія Європейська, а Польщу саму окремо – Вандалія. Цілий цей взагалі край плодів, дичини, худоби, риби та меду чисельність нескінчену має, особливо на Поділлі, де з кущів¹¹ та інших добрих

духмяних трав і квіток бджолами збирається. Знать уся відважна і діяльна, та навіть і посполиті¹² для війни вправно легку броню¹³, рушниці, списи, іншу різноманітну зброю, особливо ж мисливські списи¹⁴ та сагайдаки вживають.

Русь Червона.

Найзатніша ця провінція, молоком та медом сповнена, з півдня Угорщину, Молдову та Бессарабію має, зі сходу Скіфську пустелю та наймогутніше Московське князівство, з півночі Білу Русь, річками Стир та Прип'ять відмежовану: від західного боку Малополющу, Віслоком та Вепром ріками, майже по знаках кордону відділену. Містить в собі сім найзначніших уділів¹⁵ – Руське воєводство передусім, потім Подільське, Волинське, Белзьке, Брацлавське, Київське та землю Холмську.

РУСЬКЕ воєводство має сенаторів – архієпископа львівського, єпископа перемиського, воєводу руського та каштелянів чотирьох: львівського, перемиського, галицького та сяноцького, які навіть на таку саму кількість повітів свою територію поділяють¹⁶. І ось першим повітом є знатне¹⁷ місто Львів, розташоване на 46 градусах довготи 49 широти. Воно має укріплення достатньо міцні та два замки¹⁸; має іменуватись як осідок архієпископа католицького та двох єпископів, а саме вірменського та руського. Але єретиків жодним чином ані допустили, ані прийняли до себе¹⁹, через що особлива від Сикста V²⁰ похвала була і відзнака ця надана. Мужів вчених багато має, що охоче проповідують та люблять у цьому конкурувати і від цього торгівельний осередок цивільною²¹ вишуканістю та освіченістю найбільше квітне. Ігнатіани²² наш Колегіум студентський мають; але і домініканці, францисканці, бернардинці та інші студії теологічні та філософські старанно провадять. Справжня гуманітарних наук гімназія міська найшляхетніших наставників з Академії Крак[івської] має. Ярмарок той зимовий на свято св. Агнеси²³ багатолюдний: відвідати його з Угорщини, Молдови, Туреччини та інших частин світу найбагатші купці приїжджають. Але окрім того, що з річок незчисленних має Роксоланія риб величезних, так [ще] ставки мистецтвом рукотворним робить майже без числа, де риб усіх взагалі найжирніших розводять, тому цього зимового часу сіллю приправивши (оскільки усю свіжою з'їсти та зберегти через велике число не можуть) в сосудах²⁴ величезних, оскільки на

додачу з інших міст тоді найбільше на ярмарковий час до Львову звозять та саме звідти по всій Польщі розпродують. Храми в цьому місті гарні – і покровів святих, і начиння срібного [та] золотого [ім] вдосталь надаровано. Товариство Кліриків²⁵ між іншими скарбами²⁶ ризи мають цілком самоцвітами та перлами розкішно розцвічені, що оцінюються в кілька десятків тисяч флоренів²⁷. Так само й інші храми багато золотих чаш, чимало одіж жрецьких перлами прикрашених мають, а особливо собор кафедральний – митру єпископську, величезної ціни, самоцвітами прикрашену. Навіть Брати менші за повагою²⁸, які за міськими мурами храм свій найвеличніший не так давно звели, між іншими святими реліквіями мають також²⁹ свого ордену Брата одного, при великому алтарі похованого – блаженного Іоана Дукленського³⁰, чудесами славного. Котрий, поки жив, у справі оголошення слова божого³¹ невечерпним цілком був. З тих був людей [знаних] ще за часів від перших років благочестя та найцотливіших святих звичаїв, як ось стародавні Анахорети³²; [і] він винятково за цим взірцем виблискував. Поселеннями³³ значними того повіту є Глиняни³⁴, Золочів³⁵, Зборів³⁶, Городок³⁷, Комарне³⁸, Жовква³⁹, що замок⁴⁰ найгарніший та сади чудові має. Хоча й інші міста з прилеглими до них замками не є зовсім незначними. Між яких Яворів⁴¹ відомий теплими водяними джерелами, що в районі, Шкловом⁴² званому, вирують, корисними вельми для лікування різних людських хвороб, як у книзі своїй доводить великого досвіду медик Сикст Львівський.

Другим воеводства того повітом є Перемиський; місто саме Перемишль⁴³ замком на скелі розташованим і двома єпископами – латинським або католицьким та руським віри грецької прославленої. Є і ордени релігійні різні, крім високоповажної капітули каноників. Є і Колегіум для студентської молоді Товариства ІСУСОВА кліриків. Є і урядники різні, так замкові, як і земські. Є, зрештою, багато громадян торгівлі себе присвятивших; вони ярмарок мають щорічний, відвідуваний звідусіль. Замки такі повсюду⁴⁴, знатні порівняно укріпленістю, бачимо, Білобоки⁴⁵, Сосниця⁴⁶, Домброва⁴⁷, Угерці⁴⁸, Прухник⁴⁹, Ляшки⁵⁰, але [і] між ними вирізняється Красічин, оновленої будови при Сяні річці⁵¹, палац, за одну або дві милі від Перемишля. Поселенням⁵² дійсно з більш славніших є Самбір⁵³, чудовим монастирем миноритів⁵⁴

відзначений, Фельштин⁵⁵, Добромиль⁵⁶, Вишня⁵⁷, Жидачів⁵⁸, Мостиськ⁵⁹, Дубецько⁶⁰, Канчуга⁶¹, Пшеворськ⁶², Ярослав⁶³, [останній] ярмарок на свято Успіння благої Марії Діви, в цілій Короні Польській [із] славніших, має, де, крім інших товарів з Персії, Константинополя, Венеції, Московії та Амстердаму привезених, зазвичай понад сорок тисяч биків на продаж буває та половина від того⁶⁴ коней. Ігнатіани⁶⁵ ті Колегіум студентський мають: і дівочий монастир, із королівською насправді щедрістю зведений, але [його] не замком зроблено та укріпленнями знехтувано, оскільки цілком омивається [річкою] зі сходу, а містом же прикривається із заходу. Далі йдуть Ланцут⁶⁶ та Жешув⁶⁷ так само ярмарками весняними на свято св. Альберта⁶⁸ славний. Сповнений молоком та полотна⁶⁹ велика зазвичай кількість буває, що в цілому виробляють німецького племені люди посполиті⁷⁰ мешканці, полонені на війні якісь за Казимира великого польського короля, виведені із Саксонії з дітьми та жонами, щоб у цьому краї мешкали. Вони, отже, худобу і льон розводять у великій кількості та в ярмарковий час до інших околичних сусідніх поселень на продаж звозять, найбільше ж до Жешува та Ярослава.

Третій Воєводства Руського повіт – Сяноцький, з горами Угорськими сусідній і самою Трансильванією; і навпроти них цілком за гірськими перевалами розташований, за винятком Кросна⁷¹, що наперед видається. Те місто у цьому краї виступає найголовнішим, [воно] торгівельний притулок угорців має. Бо як завгодно вони купи своїх товарів та вина у поселенні підгірної області складають, зрештою, сюди, за давнім звичаєм, якомога більше доставляють. Чому і громадяни тут дещо багатші за інших, і ярмарки при цьому [місті] серед іншого сусідного населення далеко славніші. Має тут також Товариство *Ісусове*⁷² Колегіум наук гуманітарних. Сянок⁷³ же самий, хоча краю голова, багато зараз менший за чисельністю [населення], яке при міських привілеях⁷⁴ та самоврядно мешкає, але замок з камню над Сяном річкою розташований не гідний зневаги мають, так як і інші міські осідки того краю – Бжозов⁷⁵, Риманув⁷⁶, Динув⁷⁷, Лесько⁷⁸, що через страх, татарами вселений, укріплення свої міцні роблять.

Четвертий Руського воєводства повіт – Галицький, горами Трансильванії від заходу зимового, від півдня ж Молдови буковими

лісами оточений. Тира⁷⁹ річка найшвидша, що з гір Карпатських виходить, в бік сходу в море Евксинське плине [і] майже посередині [той край] розрізає, [а] ту частину південнішу, що за Тирою знаходиться у просторіччі Покуттям звать. За поселення найголовніше має Галич, від якого і названий. Колись [це була] королівства руського столиця, короля власне Галицьким, а не Русі (якої вони цілість на багато дрібних володінь розірвали, удільних⁸⁰ князів отримали, але між тими першість і майже монархію князі київські тримали) іменували, як ясно⁸¹ про ту справу Історії наші [пишуть]. Але нині не проявляють себе сліди якісь старовинної тієї величі. Замок є при Тирі розташований певного значення, але поселення міщан⁸² має дещо по-селянські землеробних, [а] не Меркурію відданих. Так само Снятин⁸³, при Пруті річці розташований, що власне є Покуття столицею, зазвичай ярмарки раз на рік не безславні має, оскільки Волохи торгівельний притулок там свій, так як ось у сусідів роблять. Звідки биків, воску, меду та коней найпородистіших чималу кількість вони приводять зазвичай. Коломия⁸⁴ не рідко відвідується міщанами через багатство на сіль варену, яку звідти по цілій Русі та Литві розвозять; оскільки усе майже воєводство солі немає, крім цієї та в Перемиському повіті виготовленої. Є, отже, райони⁸⁵ інші під Галичем, в яких [сіль] з води з вироблених копалень черпають і почасти у гатунку порошку або снігу подрібненим залишають, почасти в шматки формують і так у роздріб розпродують. Виготовляється вона в багатьох місцях Руського того воєводства, а саме при Риботичах в області Перемиській, при Добромилі, Самборі та Солі⁸⁶, що навіть від солі ім'я має. В пустелях також степів України або закордонної⁸⁷ Подолії, поблизу Борисфену є озеро якесь, чия вода ясним і палким сонцем в тверду сіль застигає, яку навколишні мешканці вживають. Але до справи нашої [повернемось]. На Покутті найзатнішими місцями є Мартинів⁸⁸, Долина⁸⁹, Стрий⁹⁰, що замок на болотах розташований має. З цього ж боку Дністра ж або Тира Поток⁹¹, замок укріплений і храм братів-доміканців від Стефана Потоцького⁹², воєводи Брацлавського, який там само по смерті спочив, чудово прикрашено. Його спадкоємцям [належать] поселення і замок Монастирище⁹³, Устя⁹⁴, Добровода⁹⁵, інших чимало замків, між якими Бучач⁹⁶, фортеця укріплена примітна, також Підгайці⁹⁷ опасовані мурами та укріплені та по сусідству

замок Заволоч⁹⁸ непоганий [та] Бережани⁹⁹ місто багатолюдне та храм гарний та палац чудовий та добре укріплений має.

Далі йде нарешті ПОДІЛЛЯ постійними варварів набігами та битвами відоме, що якби бажаним миром змогла, отже, насолоджуватись, як західнішої Європи народи, мабуть і Італії або Угорщині за родючістю землі та багатством не позаздрили б. Має і мрамур різний і алебастр у різних місцях. Певним чином поділяється на повіти¹⁰⁰ – Кам'янецький, Тербовельський та Летичівський. Кам'янець¹⁰¹ є містом з фортецею, природу місця працею довершено укріплення, тридцять миль вельми довгих¹⁰² відстань від Львова в бік сходу зимового¹⁰³, на 49 градусі довжини, 48 широти. Має і сам двох єпископів – одного католицького, вірменського другого; бо плем'я те користолобне, з причини найбільших вольностей, в Короні Польській залишається та товари знатні різні почасти з Персії, почасти з царства Турецького [везе], але особливо коней породистих приводить. Мають вони залежно від [кількості?] і в інших більших містах Русі своїх урядників або старшин нації, які на вірність Короні та Міському магістрату за інших¹⁰⁴ присягають та за провинями племені свого самі наглядають. Також Товариство Ісусове колегіум тут свій має та наставляє наукам молодь. Другим з міст кам'яних є замок Потоцьких, Панівці¹⁰⁵ званий, від Яна Потоцького¹⁰⁶, видатного наших часів войовника, воєводи брацлавського, [за канонами] сучасної архітектури збудованого, знаного за облогою¹⁰⁷ Турків з року 1621, [підчас] війни з ними найважчої під Хотинном, що у Валахії знаходиться. [Далі] Тербовля¹⁰⁸ ж Летичів¹⁰⁹, Гусятин¹¹⁰, Бар¹¹¹, від королеви Бони¹¹² колись заснований, де навіть Єзуїти для навчання молоді колегіум мають; Чортків¹¹³, Янів¹¹⁴, Зинків¹¹⁵, Меджибіж¹¹⁶, Городок¹¹⁷, Язловець¹¹⁸, Сатанів¹¹⁹, Тернопіль, Китайгород¹²⁰, Дунайгород¹²¹ та інших чимало, того магнатського роду¹²² поселень, самотніх майже через Скифів напади та мало не постійні війни, не погано досконало укріплених, що мають фортеці свої поруч найміцніші та мешканців – війни дітей¹²³, Марсу себе присвятивших. Сенаторів того воєводства є троє, які до Сенату Речі Посполитої належать – єпископ кам'янецький, воєвода подільський та каштелян кам'янецький.

БРАЦЛАВСЬКЕ воєводство за Поділлям на кордоні татарському лежить, має славного населення чимало і фортець

досконало укріплених, між якими вирізняються Мурафа¹²⁴, Яришів¹²⁵, Житомир, Шаргород¹²⁶, Фельштин¹²⁷, Хмільник¹²⁸. Брацлав¹²⁹ сам при Бузі річці розташований і Вінниця, місце для з'їздів шляхетських та судочинства призначене¹³⁰; де також Товариство Кліриків для навчання молоді колегіум славний має. Сенаторів тут два – воєвода та каштелян. Поділяється воєводство на два [повіти] – Вінницький та Житомирський.

Так само татарським сусідом є воєводство КИЇВСЬКЕ, але воно також почасти з іншого [боку] Московитів має і майже посередині великою річкою Борисфеном розділяється. Місто Київ славнозвісне та досить багатолюдне, колись осідок князів своїх, які цілою Руссю або Сарматією, так в Азії, як і в Європі¹³¹, володіли, для самих Римських і потім Грецьких імператорів обтяжливі¹³²; утім нині ледь тільки рештки давньої величі видні, їх небагато, усе часу дія руйнівна¹³³ понижила. Є тут архієпископ руський усіх скільки б не було в Польському королівстві грецької віри єпископів примас або митрополіт, який римському понтифіку покоритись зараз готовий. Є і єпископ католицької віри, який з воєводою та каштеляном міста до сенату королівського належить. Храмів тут як руських, так і латинських чимало, але з них один займають архімандрит з монахами своїми схизматицькими та бунтівниками [проти] Столиці Апостольської¹³⁴, він має сотню сіл великих приписних. Є тут печери, природою утворені, в яких тіла давніх князів київських спочивають, досьогодні на вигляд жоден не пошкоджений, що їх за святих почитають. Розлогі ці ходи або підземні печери, оскільки ведуть аж до Московії за кілька десятків миль. Тамтешні монахи (уставу св. Василя), які суворе життя ведуть, вони уходять [в печери] під час Великого¹³⁵ посту, щоб там на самоті каяття вершити. Інші відправляються до пустель, власняницю та вериги залізні одягають, іноді аж до Скіфії найвіддаленішої, щоб там Євангеліє проповідувати та мучеництвом увінчатись. Вони мають багато монастирів на Русі, але з них деякі в унії з римською церквою. Воєводство це просторо розложене як у напрямку Евксинського моря на південь, так і в напрямку заходу та півночі до Литви та Білої Русі кордонів. Має і населення і фортеці поруч з добре укріпленими численними поселеннями, особливо ж Канів¹³⁶, Черкаси, Богуслав¹³⁷, Переяслав¹³⁸, Біла Церква¹³⁹, Степань¹⁴⁰ справними валами з палісадом та ровами

укріплена, Фастів¹⁴¹ – єпископа київського резиденція, де Ігнатіани для наставлення юнацтва колегіум славний мають. В цьому воєводстві та у вищезгаданому брацлавському, простолюд постійно¹⁴² у війнах вправляється, військовий дух плекає і як з містечок, так і з сіл на островах Борисфену збирається, набуває форму¹⁴³ війська безплатного і себе Козаками звать, дотримуються суворого порядку¹⁴⁴ давнього і почасти на Скіфію пішими нападають та здобич відганяють, почасти на Туреччину за море [ходять]; або так як наказ від короля буде. Буває ж їх числом до сорока тисяч, які майже усі взимку в домах своїх перебувають, небагато для охорони на островах залишають, щоб варварами не займались. Воюють за Річ Посполиту без будь-якої платні, єдино здобиччю задовольняються. Але, щоб завзяття до служби було, звичайно їм король завжди, по закінченню війни, певну якусь суму готівкою для поправлення зброї¹⁴⁵ дарує.

Але, повернувшись майже додому¹⁴⁶, на захід від Київського є Волинське воєводство, яке на два великих повіти поділяється – Кременецький та Луцький. Має сенаторів трьох – воєводу та каштеляна волинських та єпископа луцького, який кафедру свою з капітулою в замку міста має. Там само Товариство Ісусове Кліриків колегіум для студентів [тримає]. У місті ж самому – єпископ руський. Також, не дуже звідти далеко, є місто Володимир¹⁴⁷, в якому так само руський єпископ осідок свій має юрисдикцію на розлогому обшарі здійснює. Іншими містами є Грубешов¹⁴⁸, Сокаль¹⁴⁹ – культом чудесної ікони Доброї Діви Марії славний, бо зазвичай великий людей наплив завжди буває задля виконання обітниць. Пошануванням [ікони] завідують святі благочесні мужі св. Франциска, котрі у просторіччі Бернардинами зуться. Вони ж на острові ріки Буг найпишніший храм, гідний божої милостині та монастир оборонний міцний, через побоювання ворога, кілька років тому збудували. Храм цей цілком найпрекраснішим живописом, посудом срібним та золотим, покривами священними дорогоцінним камінням орнаментованими на подив, за короткий час прикрашено. Далі йдуть Чорторийськ¹⁵⁰, Олеськ¹⁵¹, Крилів¹⁵², Броди¹⁵³, Олика¹⁵⁴, міста славні та замками найукріпленішими примітні. Потім Кременець¹⁵⁵ – повіту столиця з фортецею, на скелі найвищій поставлений. Далі Вишнівець¹⁵⁶, Заслав¹⁵⁷, Костянтинів¹⁵⁸, Базалія¹⁵⁹, Дубно¹⁶⁰, Острог¹⁶¹, Збараж¹⁶²,

повсюдно замки найукріпленіші та найприкрашеніші мають, оскільки кожен окремо найстаровинніших князів руських осідок знатний та домашнє вогнище. І Острог же з боку одного (хоча трохи у віддаленні) Дермань, монастир руський прекрасніший має, в якому уставу св. Василія монахи, під власним ігуменом у схизмі¹⁶³ від церкви римської живуть та мають володіння розлогі. З іншого боку Межиріч¹⁶⁴ містечко найукріпленіше. У ньому [Острозі] Францисканській громаді, останній з роду – Януш князь Острозький¹⁶⁵, каштелян краківський, з витратами, як точно кажуть, королівськими, храм та монастир збудував. У місті ж самому племінниця його¹⁶⁶ нещодавно Ігнатіан Товариству Кліриків колегіум для навчання юнацтва та храм найпишніший звела, в якому кістки чоловіка свого Кароля Ходкевича¹⁶⁷, мужа незрівняних воєнних чеснот, зі сльозами¹⁶⁸ поховала.

Далі ж Белзьке воєводство Львівському повіту та землі Холмській сусіднє, в середині майже Червоної Русі¹⁶⁹ розляглось, з містом своїм між болотами розташованим (де брати-домінікани храмом найдавнішим володіють) та від того однойменних двох senatorів має – воєводу та каштеляна белзьких. Поділяється зручно на чотири повіти – Белзький, Бузький, Городельський та Грабовецький, в яких так багато міських поселень та сіл, але ці вищезгадані чотири як своїх повітів столиці, так і кращі за інші за оцінками та замки свої укріплені поруч мають¹⁷⁰.

Останнє місце земля Холмська займає, між Люблінським воєводством та Литви кордоном розложена, на Волинь з боку східного дивиться. Місто саме Холм¹⁷¹ двох єпископів має – одного католицького, чия кафедра не так давно до Красноставу¹⁷² перенесена була, та другого, руського, який там само продовжує перебувати і храм свій кафедральний тримає. Отже, на два повіти поділена – Холмський, зрозуміло, та Красноставський, двох senatorів має – єпископа та каштеляна холмських. Поселення кращі то сам Холм, Рожана¹⁷³, Влодава¹⁷⁴, Красностав при Вепрі річці розташований, де є і кафедра єпископа і замок-палац, сучасної архітектури. Той божої пам'яті архієпископ Максиміліан¹⁷⁵, коли до Польського королівства, небагатьма нерозважно прикликаний, з військом ворожим прибув, Яном Замойським¹⁷⁶ розгромлений, [тоді це місто] обрали, щоб тримати його під арештом. Той же вищезгаданий Замойський майже зовсім по

сусідству тоді місто найукріпленіше Замостя¹⁷⁷ в селі своєму спадковому заклав та захисні споруди, рови, вали та укріплення за мистецтвом сучасної геометрії зміцнив¹⁷⁸. А в ньому храм каноників (котрих декан увінчаний інфулою¹⁷⁹) для вищого Божого благочестя найпишніший звів, усі потреби його найзадовільніше обдарувавши. І як найбільший місцевих шляхетних¹⁸⁰ вихователь, наукам¹⁸¹ усім та освіченості¹⁸² батько, запросив Кракова мужів найвченіших Академію закладати і не Замостою лише своєму, але навіть цілій Русі Муз блиск¹⁸³ представити. Зусибіч є також не гідні зневаги поселення як Щебжешин¹⁸⁴, Томашов¹⁸⁵, Крешов¹⁸⁶, інших чимало, але усі майже до володінь Замостя відносяться¹⁸⁷, де і сади найкультурніші, і рібні ставки¹⁸⁸, і різних тварин заповідники, і заліза рудні¹⁸⁹ там і сям бачити можна. Також подібно і в Ухані¹⁹⁰, де колись найясніший муж Миколай Данилович¹⁹¹, коронний підскарбій, храм найпишніший збудував та з найдосконалішими іншими дарами, срібними сосудами тоді прикрасив. Ще й палац той на вигляд пишний та з садом найчудовішим, що громадським скарбом є усієї величезної Сарматії. Але ми до Білої Русі перейдемо.

1. Див.: Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874.
2. Див.: Pobudka або rada na zniesienie Tatarów perekopskich (1618)// *Starowski Sz. Wybór z pism.* – Wrocław, 1991. – S.158–176. Сподіваюсь невдовзі видати український переклад цього цікавого твору.
3. Його переклад також вже підготовлений до публікації.
4. Simonis Starovolsci. Polonia. – Coloniae, MDCXXXII. – P.96–130.
5. *Целларій (Челларі) Анджей* (пом. після 1662) – син італійця, міланського купця, який у другій половині XVI ст. осів у Кракові. Його старший брат Ян Павел (пом.1664) зробив військову кар'єру у військах „чужоземського автораменту” Речі Посполитої. Воював, зокрема, і з козаками (починаючи з кінця 1654 р.), дослужився до чину генерал–майора. Нобілітований (разом з братом).
6. Варіант – „найзнатніший”.
7. *Мала миля* – 6350 м (отже 200 малих миль = 1.270 км).
8. 762 км.
9. Дон.
10. Дніпро.
11. Дослівно – ясенець, дикий бадьян (*Origanu Dictamnium*). Може черемха?
12. Варіанти – „селяни, простолюд”.
13. Варіант – кольчуги.
14. Мова напевно про *рогатини* (списи з поперечною–рогаткою після вістря–леза, аби, зокрема, зручно було витягати зброю зі здобичі).
15. Варіант – „адміністративних одиниць”.
16. Тобто скільки каштелянств – стільки повітів і з такими самими назвами.

17. Варіант – „одно з найперших”.
18. Варіант – „брами”.
19. Себто до привілейованої міської громади.
20. *Сикст V* – римський папа (1585–1590), відомий, зокрема, неохайністю до міжконфесійних компромісів.
21. Варіант – „громадянською”.
22. Єзуїти (ігнатіани – варіант назви від імені засновника ордену – *Ігнатія Лойоли*).
23. 21 січня.
24. Напевно мова про бочки.
25. Мова про єзуїтів – Товариство Ісуса (нижче автор вживає повнішу форму – „*Societatis IESU Clericorum*”).
26. Варіант – „реліквій клейнодами”.
27. Тут – польських золотих.
28. Брати–мінорити (інша традиційна назва францисканців). Один з відламів цього монашеського ордену, знані ще як *бернардинці* (прихильники теолога–францисканця *Бернардина Сієнського*). Тут мова саме про останніх, дуже активних на Україні у першій половині XVII ст., які заклали добре знаний *Бернардинський монастир у Львові*.
29. Варіант – „навіть”.
30. *Дукла* (*Dukla*) – нині місто в Польщі, недалеко *Кросна*.
31. Варіант – „пророчого”.
32. Пустельники.
33. Власне – „укріпленими поселеннями”.
34. Нині місто *Золочівського району Львівської області*.
35. Нині райцентр *Львівської області*.
36. Нині райцентр *Тернопільської області* (сусідній з *Золочівським*).
37. Нині райцентр *Львівської області*.
38. *Комарне* – нині місто *Городоцького району Львівської області*. Менш вірогідно, що мова йде про *Комарів*, що з 1615 р. став зватись *Сасів*, нині *Золочівського району Львівської області* (тоді слід вважати, що нова назва все ще не прижилася).
39. Нині райцентр *Львівської області*.
40. Варіант – „браму”.
41. Нині райцентр *Львівської області*.
42. Нині *Шкло* – селище міського типу *Яворівського району Львівської області* (відомий *бальнеогрязьовий курорт*).
43. *Перемишль* (*Przemysł*) – нині місто в Польщі.
44. Варіант – „у різних місцях”.
45. Напевно мова про *Bialoboki* – село під *Пшеворськом* (у 9 км).
46. Напевно йдеться про містечко *Sośnica* – 22 км на південний–схід від *Ярослава*.
47. Найвірогідніше це *Dąbrowa* – містечко сусіднє з *Тарновом* (за часів *Старовольського* знане як резиденція *магнатського роду Лігенз*).
48. Напевно нині це *Нагірне* (до 1939 р. – *Угерці*) – сільце підпорядковане *сільраді с. Ралівка Самбірського району Львівської області*.
49. *Próhnik* – місто на захід від *Перемишля*.
50. Найвірогідніше це *Laszki* – містечко в Польщі на схід від *Ярослава* або сучасне *Муроване* (*Ляшки Муровані*) – село *Старосамбірського району Львівської області* (є й інші кандидати – сучасні села *Мостиського району Львівської області* – *Гостинцеве* (до 1940 р. – *Ляшки Гостинцеві*) та *Зав’язанці* (до 1946 – *Ляшки Зав’язані*)).
51. Нині *Krasiczyn* у Польщі. Місцевий замок, зведений у другій половині XVI ст., у 1598–1614 рр. оновлено–добудовано у яскравому ман’єристичному стилі.
52. Варіант – „укріпленим поселенням”.

53. Нині *Самбір* – райцентр Львівської області (існує також м.Старий Самбір – сусідній райцентр).
54. Францисканців (бернардинців).
55. Нині *Скелівка* – село Старосамбірського району Львівської області.
56. *Доброміль* – нині місто Старосамбірського району Львівської області.
57. Нині *Судова Вишня* (до 1545 – Вишня) – місто Мостиського району Львівської області.
58. Нині райцент Львівської області.
59. *Мостиська* (давній Мостич) – райцентр Львівської області.
60. Нині *Dubiecko* в Польщі.
61. Нині *Kańczuga* в Польщі.
62. Нині *Przeworsk* у Польщі.
63. Нині *Jaroslaw* у Польщі.
64. Варіант – „тієї кількості”.
65. Єзуїти.
66. Нині *Łańcut* у Польщі.
67. Нині *Rzeszów* у Польщі.
68. 23 квітня.
69. Власне „льняного полотна”.
70. Варіант – „сільські”.
71. Нині *Krosno* в Польщі.
72. Єзуїти.
73. Нині *Sanok* у Польщі.
74. Дослівно „по–громадянські”.
75. Нині *Brzozów* у Польщі.
76. Нині *Rutanów* у Польщі.
77. Нині *Dynów* у Польщі.
78. Нині *Lesko* у Польщі.
79. Дністер.
80. Дослівно „власних”.
81. Варіант – „латиною”.
82. Дослівно „громадян”.
83. *Снятин* – нині райцентр Івано–Франківської області.
84. *Коломия* – райцентр Івано–Франківської області.
85. Варіант – „села”.
86. Нині *Стара Сіль* – село Старосамбірського району Львівської області.
87. Варіант – „колишньої”, „тієї що знаходиться з протилежного боку; за нею”.
88. Нині *Мартинів* – залізнична станція поруч з Галичем.
89. *Долина* – нині райцентр Івано–Франківської області.
90. *Стрий* – нині райцентр Львівської області.
91. Нині *Золотий Поток* – місто Бучацького району Тернопільської області.
92. *Потоцький Стефан* (бл.1568–1631) – подільський магнат, воєвода брацлавський (з 1628 р.). 1601 р. отримав від короля згоду на зведення мурів навколо Золотого Поток.
93. *Монастирська* – нині райцентр Тернопільської області.
94. Нині *Устя–Зелене* (знає ще і як Устя–Горожане) – село Монастирського району Тернопільської області.
95. *Добравода* – нині село Монастирського району Тернопільської області.
96. *Бучач* – нині райцентр Тернопільської області.
97. *Підгайці* – нині місто Бережанського району Тернопільської області.
98. Вірогідно *Завалів* – село Бережанського району Тернопільської області.

99. *Бережани* – райцентр Тернопільської області.
100. Дослівно „території, області”.
101. *Кам’янець–Подільський* – райцентр Хмельницької області.
102. Велика миля = 7.810 м (отже 30 великих миль = 234,3 км).
103. Варіант – „де сонце сходить взимку”.
104. Варіант – „перед іншими”.
105. *Панівці* – нині сільце підпорядковане сільраді с. Устя Кам’янець–Подільського району Хмельницької області.
106. *Потоцький Ян* (бл.1552–1611) – старший брат вищезгаданого Стефана, генерал земель подільських, воєвода брацлавський (з 1608 р.). Його найбільший військовий успіх – битва 1600 р. у Молдові.
107. Варіант – „штурмом”.
108. *Теребовля* – райцентр Тернопільської області.
109. *Летичів* – райцентр Хмельницької області.
110. *Гусятин* – райцентр Тернопільської області.
111. *Бар* – райцентр Вінницької області.
112. *Бона Сфорца д’Арагона* (1494–1557) – дочка міланського герцога, польська королева (з 1518 р.).
113. *Чортків* – райцентр Тернопільської області.
114. *Долина* (до 1960 р. Янів) – село Теребовлянського району Тернопільської області.
115. *Зіньків* – село Вінковецького району Хмельницької області.
116. *Меджибіж* – містечко Летичівського району Хмельницької області.
117. *Городок* – райцентр Хмельницької області.
118. *Яблунівка* (до 1947 – Язловець) – село Бучацького району Тернопільської області.
119. *Сатанів* – містечко Городоцького району Хмельницької області.
120. *Китайгород* – село Кам’янець–Подільського району хмельницької області.
121. Нині *Дунаївці* – райцентр Хмельницької області.
122. Дослівно „династії”.
123. Варіанти – „війною народжених; до війни самою природою пристосованих”.
124. *Мурафа* – село Шаргородського району Вінницької області.
125. *Яришів* – село Могилів–Подільського району Вінницької області.
126. *Шаргород* – райцентр Вінницької області.
127. Нині *Гвардійське* (до 1947 – Фельштин) – село Хмельницького району Хмельницької області.
128. *Хмільник* – райцентр Вінницької області.
129. *Брацлав* – містечко Немирівського району Вінницької області.
130. Контекстний варіант – „сеймиків шляхетських та судових рочків призначене”.
131. Мова про т.зв. Сарматі Європейську (на той час ототожнювану переважно з землями речі Посполитої) та Азійську (збігалася переважно теренами Московії).
132. У випадку „римських” імператорів маються на увазі сармати, „грецьких” (візантійських) – давні руси.
133. Варіант – „зажерлива”.
134. Тобто Риму, римського папи та католицької церкви.
135. =40–днівного.
136. *Канів* – райцентр Черкаської області.
137. *Богуслав* – райцентр Київської області.
138. *Переяслав–Хмельницький* – райцентр Київської області.
139. *Біла Церква* – райцентр Київської області.
140. *Степань* – містечко Сарненського району Ровенської області.
141. *Фастів* – райцентр Київської області.

142. Варіант – „завзято”.
143. Варіант – „дає ім'я”.
144. Варіант – „дисципліни”.
145. Контекстний варіант – „на армату”.
146. Тут автор нагадує, що сам походить з сусіднього з Волинським Брестського воєводства (причому ріні йому Пружани – це містечко на самому кордоні з Волинню).
147. *Володимир-Волинський* – райцентр Волинської області.
148. Нині *Hrubieszów* у Польщі.
149. *Сокаль* – райцентр Львівської області.
150. *Старий Чорторийськ* – село Маневицького району Волинської області.
151. *Олесько* – містечко Буського району Львівської області.
152. Нині *Kryłów* у Польщі.
153. *Броди* – райцентр Львівської області.
154. *Олика* – містечко Ківерцівського району Волинської області.
155. *Кременець* – райцентр Тернопільської області.
156. *Вишнівець* – містечко Збарзького району Тернопільської області.
157. *Ізяслав* – райцентр Хмельницької області.
158. *Старокостянтинів* – райцентр Хмельницької області.
159. *Базалія* – містечко Теофіпольського району Хмельницької області.
160. *Дубно* – райцентр Рівенської області.
161. *Острог* – райцентр Рівенської області.
162. *Збараж* – райцентр Тернопільської області.
163. =в розколі.
164. *Межиріч* – нині село Острозького району Рівенської області (існують ще Великі Межирічі (до 1965 – Межирічі) – село Корецького району Рівненської області, але тут мова явно про острозький Межиріч).
165. *Острозький Януш* (1554–1620) – останній представник чоловічої лінії цього могутнього князівського роду, волинський воєвода (1585–1593) та краківський каштелян (з 1593).
166. *Острозька Анна-Алоїза* (пом.1654) – остання з кн.Острозьких, відома як фанатична католичка, руйнівниця православних інституцій Острога (в т.ч. Острозької академії)..
167. *Ходкевич Ян Кароль* (1560–1621) – гетьман великий литовський, герой Хотинської війни 1621 р. Восени 1622 р. його тіло було перепоховане дружиною у кафедральному костелі Острога.
168. Варіант – „скорботою”.
169. Термін підкреслює межовість/прикордонність цієї території.
170. *Белз* – нині місто Сокальського району Львівської області; *Буськ* (раніше Бузьк) – райцентр Львівської області; *Городля* (Hogrodlo) – містечко в Польщі неподалік Грубешова; *Грабовець* (Grabowiec) – містечко в Польщі між Грубешовом та Замостям.
171. *Холм* (Chełm) – нині місто в Польщі.
172. *Красностав* (Krasnystaw) – нині місто в Польщі (на захід від Холма).
173. *Ружана* (Różana) – село біля Замостя.
174. *Влодава* (Włodawa) – нині місто в Польщі (межує з Шацьким районом Волинської області).
175. *Максиміліан Габсбург* (1558–1618) – австрійський архікнязь, претендент на польську корону, 1588 р. здійснив спробу силою захопити престол, але був розгромлений Я.Замойським у битві під Бичиною (на Холмщині).
176. *Замойський Ян* (1542–1605) – канцлер та гетьман великий коронний, походив з Холмщини.
177. *Замостя* (Zamość) – нині місто в Польщі.

178. Варіант – „з усіх боків оточив окопами”.
179. *Инфула* – митра, у давнину священна пов’язка на голові з червоної або білої вовни у жреців; символ святості.
180. Варіант – „вільних”.
181. Варіант – „мистецтвам”.
182. Варіант – „витонченості”.
183. Варіанти – „славу; велич; пишність”.
184. *Щебжешин* (Szczepzreszyn) – нині місто в Польщі (трохи на захід від Замостя).
185. *Томашув* (Tomaszów Lub.) – нині місто в Польщі (на схід від Замостя, недалеко українського м.Рава Руська).
186. *Кжешув* (Krzyszów) – містечко належне до Замойської ординації.
187. Себто до т.зв. *Замойської ординації* – нерозділюваного між спадкоємцями, а завжди передаваного в одні руки маєткового комплексу.
188. Варіант – „загати”.
189. Дослівно – „майстерні; місця виготовлення”.
190. *Ухань* (Uchanie) – нині місто в Польщі (на схід від Замостя, недалеко Грубешова).
191. *Данилович Миколай* (бл.1558–1624) – західноукраїнський магнат, підскарбій великий коронний. Ухань отримав 1590 р. за дружиною – Геленою Уханською.

